

PÁL DÁNIEL LEVENTE

Halál

(szóéletrajz)

Összefoglalás ♦ *A tanulmány a „halál” szó nyelvészeti, nyelvtörténeti elemzését vállalja magára, kiterjesztve azt a szó szemantikai, jelentéstani kontextusainak bemutatására.*

ÖSSZEGZÉS

A halál legősibb szavaink egyike, mely a nyelvtörténeti korszakokon keresztül, első előfordulásától kezdve egészen a ma használatos alakjáig megőrizte eredeti hangalakját, jelentésében nem módosult, hanem gazdagodott.

Dolgozatomat a szó történeti, majd leíró vizsgálatával kezdem. Ezt követően, a második tartalmi egységben bemutatom a halál jelentésének fejlődését, valamennyi előforduló jelentésrétegét. A leggyakrabban használt, legismertebb jelentéseket – szinonimáikkal és ellentéteikkel a megfelelő pozícióba állítva – árnyalom. Ezt a részt a fellelhető szólások és közmondások ismertetésével zárom. A befejező egységben a halált mint nyelvi tabut ismertetem egy egyetemes, a nyelvészet eszközeivel nehezen leírható közegeben.

1. A HALÁL SZÓ DIAKRÓN ÉS SZINKRÓN VIZSGÁLATA

1. a.) Diakrón vizsgálat

A *halál* szóalak a *hal* ige származéka (SzófSz.), deverbális nomen. Az abszolút tő (*hal-*) hasonlít a vogul *chól-*, az osztyák *chal-*, a finn *kuolla-*, az észti *koolma-* tövekhez; megfelelőik megtalálhatóak a zürjén, votják, cseremiszi nyelvben (NyK. 25: 276; 39: 257). Mint alább látni fogjuk, a valódi tő: néma *h* + rövid hátulképzett veláris labiáta (*u, o, a*;

kivéve a török *ö*) + *l* összetételű. Rendkívül hasonló még a török *ölüm*, a volgai finn *halomo*, *huloma*, *halen*, a syrjan *holem*, a votják *hulon* és a vogul *chalal* (CzF.). Feltételezhető, hogy a magyar hangalakról lekopott a kemény *l*-et követő *u* hang (*halalu* > *halal* > *halál*; a HB.-ben még *halalut*; *Halalud*, *Halalus*), és sok esetben maga az *l* is (pl. *halatokon* /S./; *choltat* /HB./; a tájnyelvi *hala* /ld. 1. b./). Sára Péter vitába száll azokkal, akik a fentebb felsorolt példák alapján a *halált* ősi uráli szónak tartják, ennek szűk értelmében. Adatai távolabbi összefüggéseket jeleznek: a régi tör. *qal* 'öreg', *külimek* 'temetni', a tör. *ölmek* 'meghalni', a perzsa *kalál* 'fáradt, gyenge, kimerült', '*alūq* 'halál' (Sára Péter, 1999.). Véleménye szerint itt sem zárhatjuk ki a török rokonságot, hiszen a csaknem minden török nyelvben megtalálható *ölmek* 'meghalni, elpusztulni' jelentésű ige magyar szavunk magas hangrendű változata. A szókezdő mássalhangzó hiányára példát gyakran találunk mind a két nyelvben (Sára Péter, 1994.).

A *hal* ige és a *halál* főnév egyaránt a Halotti Beszédben (HB; 1200 k.) fordul elő először: *halalnak halaláál holz, az gimilsben halalut ewec*. Mindkettő származhat ugyanabból a személynévből: 1138/1329 *In villa Babusa*. [...] *Bulsu. Halaldí* (*hal*: TESz; MNy. 32: 133 és *halál*: SzófSz; MNy. 18: 96), vagy ennek különböző változataiból: *Halald*, *Haladi*, *Halalud* (P. X.: 512; MNy. 1936: 133, 134, 203); 1202–3/1500 k.: *Halales* (LK. 1962: 214), 1213/1550: *Halalus* (VR.: 169). A *Halaal*, *Halal*, *Halál*, *Johalal* vezetékneveket egészen a 18. század közepéig megtalálhatjuk az ország egész területén, anyakönyvekben, számadásokban, okmányokban és oklevelekben (CsnSz.). Földrajzi névként is szerepel: 1347: *Halal wolg*; 1357: *Halalwewlgh* (OklSz.); 1357/1379: *Halaweulgh* (AnjouOkm. 6: 559; OklSz.), – 'völgy a Pozsony megyei Modor határában' (FNESz.). Gyakran olyan hely, amelyhez haláleset, illetve jószág elpusztulásának emléke fűződik. A Kárpát-medence területén jónéhány magyar ajkú település határában találni példát: Rögtönhalál kocsmá (az 1930-as években, a megnyitás napján halálos kimenetelű verekedés volt itt – Csepregről /Vas megye földrajzi nevei, 1982/), Lán halála út (a hagyomány szerint a zsványok az 1800-as években megöltek itt egy lányt – Gersekarátról /Vas megye földrajzi nevei, 1982/), Lóhalál (meredek part a Hallgató erdőben, egyszer elszakadt a kerékkötőlánc, a szerkér magával rántotta a lovat, s az elpusztult – Alsóregmecről /Kováts, 2000./).

Az 1. táblázat nyomon követi a két szótó (az igei és a főnévi) és a személynév ismeretebb előfordulási helyeit az első magyarországi szövegemlékektől kezdve a 19. század második feléig, amikor általánosan elterjedté vált a ma is használatos szóalak. A táblázat a „hi-

vatali” nyelvben (oklevelek, egyházi szövegek stb.) és a köznyelvben (szójegyzékek, szótár-töredékek) országszerte elterjedt szóalak változásait mutatja be; a tájnyelvi alakokat az 1. b.) pontnál ismertetem.

<i>hal</i> (‘meghal’)	<i>halál</i>	Személy- név	Idő	Hely	Megjegyzés
		<i>Halaldí</i>	1138/1329	TESz; MNy 32: 133	A ‘nem élő’ vagy ‘nincs életben’ értelmezéssel óvónévként foghatjuk fel
<i>Holz</i>	<i>halalnec halaláál, choltat</i>		1195 k.	HB; TESz	<i>holz > holsz > halsz</i>
<i>Holz</i>	<i>halalnak halaláál; halalut</i>		1195 k.	HB; TESz	veláris (alsó) <i>e?</i> rag; intervocális vagy kiesik
			1200 k.	HB; NySz	<i>nec > nak; -al- szótág ?; chol- >hal-</i>
		<i>Halales</i>	1202–3/1500k.	LK. 1962: 214	
		<i>Halald, Halalud</i>	1211	P. X 512; MNy 18: 96	azaz <i>halál-dí</i> : - <i>d</i> képzővel
		<i>Halalus</i>	1213/1550	VR. 169	
	<i>halalban ‘in interitum’ halaluckal ‘citra mortem’ halatokon ‘in interitu vestra’ pokolbely halalal</i>		1456–1470	S. I., 313	
				S. II., 103	
				S. II., 174	<i>hala</i> szótő
				S. II., 464	
		<i>Halaal</i>	1464	ZichyOkm.10:317	
<i>Hallon</i>	<i>halallal boldogtalan korenak halala</i>		1466	MünchC. 42	<i>halaláál > halalal > halallal</i>
			1490	SzalkGl. 95	<i>hallon</i> : j: jelölt teljes hasonulás
	<i>nag halal</i>		1490 k.	NagyvGl. 138	
<i>meg haal’ (‘meghalj’)</i>	<i>hirtelen halál</i>		1495 k.	MNy. 6 : 23	hosszú l — szuperhosszú a
<i>hallottayhol</i>	<i>halarra</i>		1510 k.	GuilG5 23	első <i>halál</i> alak
	<i>Beel dicitur: mors: halal:</i>		1519	JordC. 383, 735	? ; l jelölt teljes has
	<i>Idolum erőszak tetellel ualo halal Fegwer miath lótt halala halarra</i>		1520	Gy. 2930	
				Gy. 3105	
				Gy. 4245	
<i>Megh hoolth vala</i>			1524/1527	ÉrdyC. 505, 544b	l jelölt teljes hasonulás
	<i>doek halal ‘Pestilentia’ Halal ewrek halal letum: halal halál ‘fatum, sors’</i>		1526	SzékC. 45	
			1533	M. 991	
				M. 2715	
			1538	P. 3	
			1550 k.	K1	
			1577	K2	á-s alak, más jelentés
		<i>Demetr Halál</i>	1580/?	Békés vm. 2:198	
	<i>Doeg halal ‘pestis’ halal</i>		1590	Sz. 170	
<i>el-hábván Hóta</i>			1600 k.	Br.	
			1762	Landelinus. 10	latinizmus: part. cont.
			1883	Győry V.: Nót. Kata 68	<i>holt/halott v. megholt</i> jelentés

1. táblázat¹

1. b.) Szinkrón vizsgálat

A *halál* főnév a *hal* morféma *-l* igeképzővel ellátott *halál* (ma már archaikus) igéből szófajváltással keletkezett alakja; mai formájában zárt kötőhangzós főnév pusztá tárgyraggal (vö. *kár ~t, ~ok*); olyan szótári jel, mely után tipikus toldalékolású szótári jel következik (MRSz.). A *halál* lexéma szóalkotással létrehozott formái mára beépültek szó-

kincsünkbe. Az alábbi szóalkotási módokat különítjük el: ragozás (*halált, halálnak, haláltól* stb.), jelezés (*halála, halálai, halálom, halálaik*), képzés (*halálos, haláli, halálózás, halálozik*) és szóösszetétel (*halálbüntetés, halálfej, halálfutás*). A ragozott alakokból az inflexiók, a képzett formákból a derivációs morfológia segítségével kapjuk meg az eredeti tövet.

A továbbiakban a *halál* hangalakjával foglalkozom. Nemcsak a köznyelvitől eltérő hangalakokat gyűjtöm össze – mivel viszonylag kevés a fellelhető változatok száma: (*hēlal* (Oltszakadát); *halára-vátt* (Mátraalja); *halálo* 'halála', *halá* 'halál' (Dörgicse); *halálnok* 'halálnak' (Rábaköz); *halá* (Hugyog); *halá* 'halál vagy halálnak' (Berhida) (ÚMTsz.); *halák* 'kísértetek' (Palócság); *halá-madár* 'halász-sas' (Curgó vidéke), 'kuvik' (Ormányság), 'kuvik' (Büssü), 'bagoly' (Dunántúl) (MTsz., OrmSz., Büssüi tájszótár); *halá* 'halál, halála' (OrmSz.); *halaol* (SzlavSz.) –, hanem a szólásokban előtűnő sajátos affixumokat és szóösszetételeket is.

Azt, hogy valaki haldoklik, Tatán datívusszal (*halálnak vát*); Kidén, Peresztegen, Mátraalján és a Székelyföldön absztrakt helyhatározóraggal vagy célhatározóraggal (*halálra húz, halálra való, halára-vált*); Rugonfalva népköltészetében eredményhatározóraggal (*halálé változott*) bővített, más országrészekben alanyként használt (pl.: *Jó halál lett volna belőled.* – Csanádapáca; *Ha késő jó a halál, mégis korán jó.* – Szekszárd) *halál* lexémával adják egymás tudtára. Gyakori jelenség az erős személyesítés, ilyen esetekben a *halál* tulajdonnévként viselkedik a mondatban (pl.: *átlépte a halál*). A (nép)nyelvi „teremtő erő” sokszor szokatlan, eredeti, megfigyelésen alapuló, asszociatív szóösszetételeket hoz létre (pl.: *halál-tojás* 'ágyugolyó'; *a halál-pánk belepte a szemit* 'haldoklik'; *ugat benne a halálkutyája* 'tüdővésziesen köhög' /Kiskunfélegyháza/) (MTsz., ÚMTsz.).

2. A HALÁL SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA

2. a.) Jelentésváltozás

A jelentés változása a forrásanyag alapján nagyon nehezen érhető tetten. A *halál* megmaradt eredeti, ősi jelentésében; a szemantikai mező nem módosult, hanem új jelentésekkel és jelentésárnyalatokkal bővült. Ehhez nagyban hozzájárult a költészet, az átvitt

és metaforikus kontextusba helyezés (pl. „*a nap szelíd halállal elköszön a barna tájtól*” – Juhász Gyula: Magyar idill); valamint a vallás és a filozófia kizárólag saját logikai vagy transzcendentális rendszerében értelmezhető jelentésrétege (pl.: a lelki, szellemi és fizikai halál közti különbségtétel), és az egymást követő történelmi korok (esetleg a más és más tájegységek) inkább vizualizáló vagy absztraháló gondolkodásmódja.

A toldalékolással nyert lexémák szemantikai szempontból egy mögöttes jelentésegység (a *halál*) változatai. Az összetételekben a mögöttes jelentésegység szintén megjelenik, de egy (vagy több) lexémával együttesen hoz létre egy újabb jelentést. Az idiómák értelmezéséhez, alaki egyezés nem lévén, már tényleges szükség van az előbb említett mögöttes jelentésegység ismeretéhez. Például az egyik nyelvhasználó nem érti meg a másikat, ha nincs tisztában a *beadja a kulcsot* vagy *feldobja a talpát* idiómák mögöttes vagy ‘nem szerinti’ jelentésével.

2. b.) A *halál* jelentése

Peirce² a jelölő (signifiant) és a jelölt (signifié) viszonya alapján háromféle jelképet különböztet meg: az **index** olyan jel, amely tényleges-fizikai érintkezése alapján hat, pszichológiailag az indexek hatása az érintkezésen (ok-okozati függésen) alapuló asszociáción fordul meg (hangutánzó, hangfestő szavak; onomatopoeica); az **ikon** főleg tényleges hasonlóság alapján működik (talán erre vezethető vissza a szóképekkel történő olvasztás); a **szimbólum** a szemiotikában a jelölő és jelölt közti önkényes érintkezés alapján működik (a szókincs jelentős része).

A *halál* nem sorolható be egyértelműen a szimbólumok csoportjába. A Platónra visszavezethető naturalista nyelvszemlélet szélsőséges értelmezői azt feltételezik, hogy minden szó hangzása és jelentése között lényegi kapcsolat áll fenn. E szerint a *halál* indexikus voltára kerülne a hangsúly. *Arisztotelész* és az ő nyelvi konvencionizmusát követők véleménye a másik végletet jelenti. Szerintük a hangzás és jelentés közti kapcsolat önkényes, az emberek közti megegyezésen alapul. *Crystal* a kettő közé helyezi az elfogadható magyarázatot. Szerinte mindkét álláspont tartalmaz igazságokat, amelyek egy időben igazak egy adott nyelv szavaira; de figyelembe kell vennünk, hogy a „*naturalista gondolkodásmód még mindig gyakran tetten érhető, leginkább bizonyos (pl. a halállal vagy a szexszel kapcsolatos) szavak mellőzésében [ld. tabu], vagy az arra való hajlandóságban, hogy ítéleteket alkossunk a szavak helyénvalóságáról*” (*Crystal, 1998:*

133.).

A *halál* azon fogalmak közé tartozik, amelyek jelentését aránylag nehéz szavakba önteni, azonban számos világos vizuális kép áll rendelkezésünkre (ld. később). Alább következik a nyolc legismertebb és leggyakrabban használt jelentésegység az ÉrtSz. és a CzF. alapján, kiegészítve más szótárak anyagával (jelölve).

1. 'Az élő szervezet, főleg az emberi szervezet életműködésének végleges és teljes megszűnése; meghalás.' *Csendes ~; erőszakos ~; (rég) fekete ~: 'kolera, pestis'; hirtelen ~; hősi ~; korai ~; könnyű ~; rút, szép ~; szabadító ~; természetes ~; a ~ angyala: Azrael, a mohamedán vallásban a ~ angyala (Brower's); ~ fia; a ~ kapuja; a ~ küszöbén; ~a órájában; a ~ pillanatában; élet~ kérdése; élet~ ura; élet és ~ vagy élet~ halál között lebeg; hatvan és a ~ közt; beáll a ~; eléri a ~; vkinek a ~ a fejére száll; a ~ révén van v. áll; követ vkit a ~ba; ~ba süllyed; ~ig kitart (vki, vmi mellett): a) 'a halál bekövetkeztéig'; b) (átv) 'a végső lehetőségig, köröm szakadtáig'; ~án van; elkészül a ~ra; életre, ~ra; vmilyen ~t hal; ~át leli; ~t okád; várják a ~át; a ~lal küzd; viaskodik a ~lal; a ~lal vívódik; (szój) egy életem, egy ~om; **Szh** : bizonyos v. biztos, mint a ~. ||**a.** Az a tény, hogy valaki meghalt; haláleset. **2.** 'Kivégzéssel járó büntetés, kivégzés; halálbüntetés.' *Golyó általi ~; kötél általi ~; ~re! v. a fejére!:* 'ki kell végezni!, meg kell ölni!, öljétek v. öljük meg!'; ~ra ítélt vkit; ~ra ítélt rab; ~t mond ki; ~ vkire v. vminek a fejére; ~t mond rá. ||**a.** ~ra ítélt beteg: 'olyan beteg, akinek felépülésére, meggyógyulására nincs remény; gyógyíthatatlan beteg' **3.** 'Végveszedelem, halálos veszedelem.' *A ~ torka; ~ba küld; a ~ba megy; visszaránt vkit a ~ torkából.* **4.** (átv) 'Vminek megszűnte, pusztulása, elévülése.' *A természet ~a; nemzetek, népek ~a; eszmék, kultúrák ~a.* ||**a.** (átv) 'A pusztulásnak, be nem következésnek, elévülésnek az okozója.' *A késedelmeskedés az ügy sikerének a ~a.* ||**b.** (átv, ritk) 'Vmely személy kudarcának, bukásának, belső összeomlásának okozója.' *Ez az utolsó intézkedés volt a ~a.* **5.** (val) 'A léleknek erkölcstelen állapota, nagy bűnben megrögzése, s az örök élet boldogságának elvesztése.' *Lelki ~; örök ~.* **6.** (átv) 'A halál (1. jelentés) megszemélyesített alakja, melyet rendszeresen kezében kaszát tartó csontváz képében ábrázolnak (ÉrtSz.). A halált (1. jelentés) ábrázoló vázkép, rémalak, kezében kaszát vagy homokórát tartva (CzF.). Rémalak, amely a babonás nép hite szerint az ember életét kioltja; Szent Mihály lova (Ball.). Csontváz, kezében kaszával, amint két fekete ökörtől vontatott kocsin áll <Carro della Morte – Petrarcatól> (Iconologia).*' A ~ csontkeze; a ~ kaszája; a ~ trónusa; vmibe beleszól a ~; szemét v. száját**

(örökre) bezárja v. lezárja a ~; elviszi a ~; elragadja a ~; legyőzte a ~; a ~ lekaszál vkit; arat a ~; kaszál a ~; szembenéz a ~-al. **Szh** : olyan v. olyan sápadt, mint a ~: 'nagyon leromlott állapotban van, nagyon sápadt'. ||**a.** 'Kísértetek'. *Halák.* (MTSz) **7.** (átv, biz, túlzó) ~a vkinek vmi: a) 'rendkívül leverő, szinte megsemmisítő hatással van rá vmi'; b) 'bosszantja vagy untatja vmi'. *Az a ~om, ha ellentmondanak.* **8.** ~ra: a) 'annyira, hogy vki belehal'; ~ra sebzett; ~ra gázol; ~ra éhezett, kínoz, gyötör vkit; ~ra súlyt vkit: agyonüt vkit; b) (túlzó) 'rendkívül nagymértékben'; ~ra bosszant vkit; ~ra dolgoztat vkit; ~ra hűl; ~ra ijed, rémül; ~ra búsulja magát; ~ra mérgelődik magát; ~ra neveti magát; ~ra rémít; ~ra rémül; ~ra sápad; ~ra szörnyed; ~ra válik; ~ban szeretni vkit. ||**a.** ~ra keres vkit: a) 'vkit keres, hogy megölje'; b) (túlzó) 'izgatottan, sürgősen mindenütt keresi'. ||**b.** (átv) ~ra vált: 'életveszélyes helyzetben az ijedelemtől halálsápadttá vált <személy, arc>'. ~ra vált arc; ~ra váltan. **9.** (táj) 'A szövés előkészítésére való eszköz'. a) 'fonálgombolyító' (Hidvégdárdó, Poroszló) b) 'léckeret, amelynek pálcáira felvetés előtt a fonállal telt orsókat, a fejfokokat húzzák'. *Tizenkét szálával vetnek, ebből a célból tizenkét fejfokot, telecsévélve fonállal, ráhúznak az ún. ~ pálcáira* (Csobaly).

Saussure³ meghatározása szerint a nyelv jelrendszer, amelyben az elemek kölcsönös kapcsolatban, egymással oppozícióban állnak, és ezek az oppozíciós kapcsolatok határozzák meg magukat az elemeket is. Ahhoz, hogy egy elemet definiálni tudjunk, meg kell nézni, melyek azok a sajátosságai, amelyek a többinél nincsenek meg, tehát mivel áll oppozícióban. Ezt az analógiát követve a *halál* négy gyakorta előforduló szótári jelentése (1., 2., 3., 5.) jobban megközelíthető, ha az egyes jelentéseket önálló nyelvi jelként értelmezve oppozícióba állítjuk más nyelvi jelekkel (a szó szinonimáit antonímiáival). Az egyes jelentések tehát nemcsak a szövegkörnyezet, a kontextus alapján állapíthatók meg, hanem az adott szó szinonim és antonim alakjainak vizsgálata is segít a *halál* szó jelentésmezejének meghatározásában. Ezt a módszert alkalmazva csökken a nehezen elkülöníthető jelentések hanyag és hibás használata.

A **meghalás** (1), *elmúlás, elpusztulás, megsemmisülés, életvesztés, elhunyas, elhalálozás, exitus (szak), enyészet, kimúlás, haláleset, vég, végső búcsú (szleng)* szinonimával oppozícióban az *élet* és a *létezés*, más szemszögből nézve a *születés* és a *kezdet* szinonimái és hiponímái állnak; az *árnyékvilág elhagyása, elutazás* jelentések a *feltámadással* helyezhetőek oppozícióba. A **kivégzés** (2), *halálbüntetés, likvidálás; fejvesz-*

tés, fővesztés, lefejezés, nyakazás; akasztás, bitó, kötél szócsoporttal a *kegyelem*, a *megkegyelmezés* áll ellentétben. A **végveszedelem** (3), *halálos veszedelem, katasztrófa, végveszély* „jelekkel” a *megmenekülés* „jel” áll egy oppozíciós szerkezetben. A *halál* megszemélyesített alakjának (5) pozitív megfelelője az *őrangyal* vagy *védangyal* személye. (A SzinSz. alapján.)

2. c.) A *halál* a közmondásokban és a közmondásszerű szólásokban

A *halál* gyakran fordul elő szólásainkban és közmondásainkban. Tulajdonítható ez a szó kiejtésétől való félelemnek (ld. 3. pontban), a szólásokban vagy az állandósult szókapcsolatokban megjelenő elremítő, túlzó jelentésárnyalatának (*haláli jó, halálosan nehéz*) és a köztudatban számos formában élő megszemélyesített alakjának (ld. az 5. szótári jelentésénél).

A rendelkezésre álló nyelvi anyagot (Margalits, 1993.) a jelentés, az érzelmi töltés és a közmondás kialakulásának esetleges háttere alapján csoportosítom. A közmondások egy része az általam állított kategóriák közül többre is besorolható, ezekben az esetekben csak egyszer említem.

1. Megcáfolhatatlan életigazság: *A halál a jót elragadja, és a rosszat itt hagyja. Amilyen az élet, olyan a halál. Az igazi barátságnak, szerelemnek csak halál vet véget. Egy ember halála ki nem üti a világ fenekét. Egy életem, egy halálom. Egyél, igyál, úgyis meglep a halál. Nem akkor jő a halál, mikor mi akarnók. Halál ellen nincs orvosság. Halál ellen nincs fű a kertben. Halál halálnak, élet életnek barátja. (‘Rossz rossznak, jó jónak’); Halál nem változik ezüstön, aranyon. Halál szekere minden búbánatot elvisz. Halál után megszűnik a gyűlölség. Hosszú út a halál útja. Halál néha a jót elragadja, a gonoszat meghagyja. Minden bűnnek vége, boldog halál szekere. Senkinek sincs homlokára írva halála órája. A halállal senki sem ivott áldomást. Szép halála volt, mint Poczikának. (‘kulacsból kortyantott, és e közben halt meg’).* 2. A haldoklóról adott ténymegállapítás: *Kezet adott immár a halál-verbunknak.* 3. A ’meghalás’ jelentéstől elvonatkoztató (gúnyolódó-sajnálkozó-elismerő) megállapítás: *A ki későn jár, jó volna halálnak. A pörsenést is halálnak véli. Ha a halál szokás, nem tudni, ki szokhatta meg. Jó volna halálnak. (‘lassú’); Késő akkor üdözülni, mikor a halál közelget. Későre akarja megtanulni a halált, ki élni nem tudott. Későre érkezett annak szerencséje, kit csak halála tett naggyá. Szamárdöglés, pap-halál ritkán esik. A szerencsétlennek a halál sem barátja.* 4. Feltételezhető szociográfiai megfigyelés: *Gazdag ember gyermeke ritkán sír igazán apja halálán. Kövér disznó halálát sok éhes varjú várja. (‘gazdag örökséget sok örökös áhít’); Király haragját hamar halál követi. Szegény ember halála sárga, dúsoké piros szokott lenni. (‘Szegény inségben hal meg, gazdag többnyire a jóléttől gutaütésben’); A katona halál fia.* 5. Más szó idiómája: *Halál kutyái ugatnak belőle. (‘köhög’); Bátor volt, maga ment a halálra. (‘tolvaj’); Pap volt halálán, de nem temetésén. (‘kivégezték’).* 6. Szólás: *Bizonyos, mint a halál. Halál fia. (‘haldoklik vagy végveszélyben van’); Élet és halál között lebeg. Egy szomorú, két bús, három halálkép.*

3. A HALÁL MINT NYELVI TABU

A *halál* szó jelentései, kontextusa és ikonológiai-ikonográfiai megközelítése alapján egyértelműen negatív helyet foglal el a köznapi nyelvhasználatban (és a mindennapok szimbolikájában is). Gyakran kerülik használatát, vagy más tabuként használt szavakhoz és fogalmakhoz (pl. a szexualitás) hasonlóan általában eufemizmusok (ld. a szinonimá-

kat; pl.: *elmúlás, elpusztulás, megsemmisülés, életvesztés, elhunyas, exitus*) és körülírások (idiómák, pl.: *csak hálni jár belé a lélek, ütött az órája, nehezen ér több kakukkszót, lehelete megszegik, megkönnyebbedik ágya szalmája, deszkát árul* stb.; ld. fentebb a szólásokat és közmondásokat) segítségével kerülnek el. Ennek köszönhető, hogy a halálról való beszédnek minden nyelvben sajátos szókinccse alakult ki (Crystal, 1998: 84.). Lefordítható-átültethető egy választott nyelvre valamennyi nyelv *halállal* kapcsolatos szókinccse; másképp: minden nyelvben megtalálhatóak egy adott nyelv *halállal* kapcsolatos szavai és kifejezései (pl.: *beadja a kulcsot /magyar/ ~ kick the bucket /an./ ~ il fut tué net /fr./ ~ mordre la poussière /fr./ ~ estira la pata /sp./ ~ cai no esquecimento /port./*). A *halál* egy minden nyelvben meglévő **fogalmi univerzálé**; hasonló az *isten* szó különböző változataihoz. A két fogalom (*halál, isten*) közös vonása még, hogy a nyelvhasználók különböző belső vagy külső indítatásból kerülnek mindennapi használatukat, tartanak, sőt rettegnek szájukra venni e szavakat. Ez felveti bizonyos tabuk kerülésének másik jellemző okát: a nyelv mágikus, teremtő erejét, azaz egy olyan nyelvfelfogást, amely szerint a kimondott szó jelentése a kiejtés pillanatában materializálódik, megtestesül – megvalósul. Negatív „töltésű” fogalomról lévén szó, kiejtve rontás vagy átok; elhallgatva (közmegegyezés alapján szinte kiirtva a nyelvből), körülírva védekezés a természet rendje ellen (sokszor ezért tölt be játékos funkciót; pl. *gyermekhalál* ‘ijesztésül használt név olyan ételre, amelyből a gyermeknek nem akarnak adni’ /SzamSz./; *haláltojás* ‘ágyúgolyó’ /ÚMTsz./).

4. BEFEJEZÉS

A vizsgálat befejeztével beláthatjuk, hogy a *halál* szó nyelvészeti megközelítésének teljességre törekvő bemutatása, akár egy nyelv korlátain belül maradván is, e dolgozat lehetőségeit mindenképpen meghaladó feladat. A *halál* az értelem és a hagyomány megfoghatatlanul gyökerező mélységében, valamint egy nyelv (a nyelvek) szókinccsének számos használt alakváltozatában lelhető fel. Dolgozatomból, terjedelmi okok miatt hiányzik a *halál* előfordulásának vizsgálata a költői, tágabb értelemben a szépirodalmi nyelvhasználatban; és „A *halál* mint nyelvi tabu” folytatásaként a fogalom nem-nyelvi, képi szimbolikájának tanulmányozása.

Dolgozatomat egy Leopoldo Lugonestől⁴ származó metaforával zárnám; így fogalmaz *Lunario sentimental* ('Érzelmes holdnaptár') című verseskötetének bevezetőjében: „minden szó egy-egy holt metafora” (Borges, 2001: 1913.); azaz a szavak jelentése a lá- tens szimbolizált jelenség („sensus improprium” a klasszikus retorika szerint; az „élő” Lugones metaforikájában) felől halad a hallgató, olvasó szempontjából téves megjelölés, a szó tulajdonképpeni, eredeti jelentése („sensus proprium”, a „halott” jelentés) felé. Beszélt nyelvünk tehát halott metaforák összessége, melyet élettel újra a fentebb említett folyamattal ellentétes aktus tölthet meg, ami nem más, mint a költészet, a költői alkotás folyamata.

IRODALOM

- Balassa = *A magyar nyelv szótára*. (BALASSA JÓZSEF szerk.) Budapest, 1940.
- Ball. = *A magyar nyelv teljes szótára*. (BALLAGI MÓR szerk.) Pest., 1867–1872.
- BENKŐ LÁSZLÓ: *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, .Akadémiai Kiadó, 1972.
- BORGES, JORGE LUIS: A metafora (ford. Scholz László). *Nagyvilág*, 2001./12. 1913.
- Brewer's Concise Dictionary of Phrase & Fable*. (KIRKPATRICK, BETTY szerk.) Cassel Publishers, 1992.
- CRYSTAL, DAVID: *A nyelv enciklopédiája* (ford. Kis Katalin, László Zsuzsa stb.). Budapest, 1998.
- CzF. = *A magyar nyelv szótára*. (CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS szerk.) Pest, 1862–1874.
- CsnSz. = *Régi magyar családnevek szótára*. (KÁZMÉR MIKLÓS szerk.) Budapest, 1993.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. (JUHÁSZ JÓZSEF – SZŐKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS szerk.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972.
- ELEKFI LÁSZLÓ: *Magyar ragozási szótár*. Budapest, 1994.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. (BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ fő-szerk.) Budapest, 1978.
- FEHÉRTÓI KATALIN: *Árpád-kori személynévtár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- FNESz. = *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. (KISS LAJOS szerk.) Budapest, 1988.

- FTsz. = *Felsőöri tájszótár*. (IMRE SAMU szerk.) Budapest, 1973.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. (BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk.) Budapest, 1984.
- HOPPÁL MIHÁLY – JANKOVICS MARCELL – NAGY ANDRÁS – SZEMADÁM GYÖRGY: *Jelképtár*. Budapest, 1997.
- KOVÁTS DÁNIEL: *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely, 2000.
- KÖVECSES ZOLTÁN: *Magyar szlengszótár*. Budapest, 1998.
- LAKÓ GYÖRGY (főszerk.): *A magyar szókészlet finnugor elemei (Etimológiai szótár)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- LK., 1962: 214. = BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlöny*, 1962. (33. évf.) 205–218.
- Magyar szókincstár*. (KISS GÁBOR főszerk.) Budapest, 1998.
- MARGALITS EDE: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, 1993.
- MNy., 18: 96. = PAIS DEZSŐ: Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv*, 1922. (18. évf.) 93–109.
- MNy., 32: 133; 134; 203. = SZABÓ DÉNES: Nyelvtörténeti adatok. A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv*, 1936. (32. évf.) 130–135, 203–206.
- MNy., 6: 23. = JABLONKAY GÁBOR S. J.: A máriabesnyői töredék. *Magyar Nyelv*, 1910. (6. évf.) 20–25.
- MTsz. = *Magyar tájszótár*. (SZINNYEI JÓZSEF szerk.) Budapest, 1893–1901.
- NyK., 25: 276. = MUNKÁCSI BERNÁT: A magyar nyelv történetéhez (II. Rövid magánhangzók). *Nyelvtudományi Közlemények*, 1895. (25. évf.) 257–287.
- NyK., 39: 257; 258. = GOMBOCZ ZOLTÁN: A magyar a-hangok történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1909/10. (39. évf.) 229–274.
- NyKsz. = *Nyelvművelő kéziszótár*. (GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR szerk.) Budapest, 1996.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár*. (SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND szerk.) Budapest, 1890–1893.
- NyÚSz. = *A magyar nyelvújítás szótára*. (SZILY KÁLMÁN szerk.) Budapest, 1902–1908.
- O. NAGY GÁBOR: *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1999.

- OkISz. = *Magyar oklevélszótár.* (SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA szerk.) Budapest, 1902-1906.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár.* (KIS GÉZA – KERESZTES KÁLMÁN szerk.) Budapest, 1952.
- PÁSZTOR EMIL: *Toldi-szótár.* Budapest, 1986.
- Petőfi-szótár.* (J. SOLTÉSZ KATALIN – SZABÓ DÉNES – WACHA IMRE szerk.) Budapest, 1973–1987.
- RIPA, CESARE: *Iconologia. Azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja.* Budapest, 1997.
- SÁRA PÉTER: *Ősi szavaink nyomában iráni és turáni tájakon.* Budapest, 1999.
- SÁRA PÉTER: *A magyar nyelv eredetéről másképpen (magyar-török rokon szavak, szókapcsolatok).* Budapest, 1994.
- SAUSSURE, FERDINAND DE: *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (ford. B. Lőrinczi Éva; a bevezetőt, a jegyzeteket és az apparátust ford. Balogh Péter). Budapest, 1997.
- SzamSz. = *Szamosháti szótár.* (CSÚRY BÁLINT szerk.) Budapest, 1935–1936.
- SzinSz. = *Magyar szinonimaszótár.* (O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA szerk.): Budapest, 1978.
- SzlavSz. = *Szlavóniai (kórógyi) szótár.* (PENAVIN OLGA szerk.) Budapest, 1968–1978.
- SzófSz. = *Magyar szófejtő szótár.* (BÁRCZI GÉZA szerk.) Budapest, 1941.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* (SZABÓ T. ATTILA szerk.) Bukarest – Budapest, 1975–1999.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* (BENKŐ LORÁND főszerk.) Budapest, 1967–1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* (B. LŐRINCZY ÉVA főszerk.) Budapest, 1979–1992.
- VÁRKONYI IMRE: *Büssüi tájszótár.* Budapest, 1988.
- Vas megye földrajzi nevei.* (Közétette: BALOGH LAJOS, BORBALICS IMRE, BÁRDOSI JÁNOS stb.) Szombathely, 1982.

JEGYZETEK

- ¹ A bibliográfiában nem szereplő rövidítések és források: Békés vm. (= Békés vármegye levéltára, 1580/?.); Br. (= Brassói Szótártöredék. 1600 k.); ÉrdyC. (= Érdy-kódex. 1524/1527.); Gl. (= Régi magyar glosszárium); GuilG_{5.} (= Guilerin-glossza. 1510 k.); Gy. (= Gyöngyösi Szótártöredék. 1520.); Györy V. (= Nót. Kata 68. NSz. 1883.); HB. (= Halotti Beszéd és Könyörgés. 1195–1200.); JordC. (= Jordánszky-kódex. 1519.); K_{1.} (= Kolozsvári-glossza. 1550.); K_{2.} (= Kolozsvári-glossza 1577.); Landelinus: (?) 1762; LK. (= Levéltári Közlöny); M. (= Murmellius 1533. *Lexicon.*); MNy (= Magyar Nyelv); MünchC. (= Müncheni-kódex. 1466.); NagyvGl. (= Nagyvátyi-glossza. 1490 k.); NyK (= Nyelvtudományi Közlemények); P. (= Pesti 1538. *Nomenclatura.*); P X. (= Erdélyi László–Sörös Pongrác: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története.* Budapest, 1902–1916.); S. (= *Sermones Dominicales I-II.* 1456–1470.); Sz. (= Szikszai Fabricius 1590. *Nomenclatura.*); SzalkGl. (= Szalkai-glossza. 1490.); SzékK. (= Székelyudvarhelyi-kódex. /1526–1528./ Kiadva: *Nyelvemléktár XV. Régi magyar codexek és nyomtatványok.* /Szabó Sámuel és Katona Lajos szerk./ Budapest, 1908.); VR. (= *Registrum Varadiense examinum ferri contentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboribus Ioannis karácsonyi et Samuelis Borovszky.* 1903.); ZichyOKm. (= *A zichi és vásonkeői gróf Zichi-család idősb ágának okmánytára.* /1464./ Közli a Magyar Történelmi Társulat. I–XII. Pesten, [később] Budapest, 1871–1931.)
- ² Charles Sanders Peirce (1839–1914) amerikai matematikus, filozófus. Művei (gyűjt. kiad.): *Collected Papers* (1931–1958.; Reprint: Thoemmes Press, Bristol, 1998.); *The New Elements of Mathematics* (1976.). Irod. magyarul: HORÁNYI ÖZSÉB: *A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása: Charles Sanders Peirce.* (Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII. A nyelvről való gondolkodás története. /TELEGDI ZSIGMOND – SZÉPE GYÖRGY szerk./ Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 65–90.); SZERDAHELYI ISTVÁN: *Az esztétikai érték.* Budapest, 1984.
- ³ Ferdinand de Saussure (1857–1913) svájci nyelvtudós. Összegyűjtött egyetemi előadásai 1922-ben jelentek meg *Cours de linguistique générale* címmel. Magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (1997).
- ⁴ Leopoldo Lugones (1874–1938) argentin költő, író. *Lunario sentimental* című verseskötete 1909-ben jelent meg.

SZÓMAGYARÁZATOK

affixum (lat.): a szótövekhez elöl vagy hátul hozzákapcsolt módosító elem (igekeető; rag, jel, képző)

antonímia (gör.): ellentétes értelem; antoním szavak: ellentétes értelmű szavak

derivációs morfémák: képzők

deverbális nomen (lat.): igei eredetű, igéből képzett névszó (pl. kapál > kapa)

eufemizmus (gör.-lat.): kellemetlen, durva vagy illetlen fogalmakat kifejező szó helyett valamilyen szépítő, enyhébb árnyalatú szó, kifejezés, körülírás

hiponímia (gör.): egy specifikusabb (alárendelt) és egy általánosabb (főlérendelt) lexéma között fennálló viszony; ilyenkor azt mondhatjuk, hogy „X az Y-ok egyik fajtája” (pl. a rózsza a virág hiponímiája, az autó a járműé)

idióma v. idiomatizmus (gör.-lat.): sajátos, jellegzetes fordulat; valamely nyelvre vagy nyelvjárásra jellemző sajátos kifejezőmód, amelyet szó szerint nem lehet más nyelvre fordítani

inflexiós morfémák: jelek és ragok

lexéma (gör.): jelentéssel bíró önálló szóképzési elem (pl. kacska, kacsát stb.)

morféma (gör.): önálló jelentéstani ill. alaktani funkcióval bíró szóelem (tő, képző, rag)

onomatopoeica (gör.): hangutánzás (pl. zümmög, surran)

szemiotika: általános jelelmélet; a jelekkel és jelrendszerekkel, ezek összevetésével foglalkozó tudomány